

ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR FIKIH KİTABI MU‘ALLİMÜ‘L-ETRAK

Mehdi REZAEİ*

Özet

Türk dili tarihine baktığımızda dinî eserlerinin büyük bir yer kapsadığını görüyoruz. Özellikle mensur eserlerin dikkate değer bir bölümü dinî içeriğe sahiptir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte, İslam dini, kültürü ve tarihi ile ilgili birçok eser yazılmaya başlandı. Kuran tercümeleme, tefsirler, peygamberler tarihi, menkıbeler, fıkıh kitapları vb. yapıtlar genel olarak İslamiyet'i yaymak, bu dinin kurallarını doğru şekilde anlatmak ve uygulamak amacıyla yazılmıştır. Türkçede görülen bu eserlerin büyük bir kısmı Arapça veya Farsça eserlerden tercüme edilmiştir. Bu makalede Hanefî mezhebinin önemli fıkıh kitaplarından biri olan *Fıkh-ı Keydânî*'nin Çağatay çevirisi üzerinde durulmuştur. Eserin orijinali Lütfullah Keydânî (ö. 1349) tarafından Arapça olarak yazılmıştır. Bu eser yazıldığı dönemden itibaren önemli fıkıh kaynaklarından biri olmuş, daha sonra Farsça ve Türkçeye çevrilmiştir. Bu tercümeleme farklı mütercimler tarafından çevrildiği için değişik adlarla tanıtılmışlardır. Söz konusu çevirilerden biri de *Mu‘allimü'l-Etrak*'tır. Söz konusu eser, İran Millî Kütüphanesi'nde 34234 numaraya kayıtlıdır. Bu makalede eseri tanıtmakla birlikte eserin genel özellikleri ve dil hususiyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mu‘allimü'l-Etrak, Fıkh-ı Keydânî, Çağatay Türkçesi.

A JURISPRUDENTIAL BOOK WRITTEN IN CHAGATAI LANGUAGE MU‘ALLIMU‘L-ETRAK

Abstract

An overview on the history of Turkic language indicates that religious works have a special place in this field. In particular, a considerable part of prose works have religious content. At the same time with adoption of Islam by Turkic people, numerous works were written about religion, culture and history of Islam. Among them, it can be refer to translations of Quran, commentaries, the history of prophets, lives of religious elders, jurisprudential books and the like, which have been written to promote Islam, the correct teaching of religious laws and their implementation. In Turkic language, the works with such contents have been often translated from Persian or Arabic. The purpose of present study was to investigate the Chagatai translation of Keydani jurisprudence as one of the important juristic books of Hanafi School. The original work has been written in Arabic by Lutfullah Keydani (d. 1349). This book had been considered as one of the important sources of jurisprudence during that era and afterwards and was later translated into Persian and Turkic languages. The translations are known by many different names because they have been translated by different translators. One of the considered translations is *Mu‘allimu'l-Etrak*. This book is kept in the National Library of Iran under number 34234. In present study, the book has been introduced and some of its general features as well as its linguistic features have been discussed.

Key Words: Mu‘allimu'l-Etrak, Keydani Jurisprudence, Chagatai Language.

*. Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi - Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi - Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran/İRAN, el-mek: rizai_m613@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8917-1559>

Giriş

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte farklı coğrafyalarda İslam dininin çeşitli konularıyla ilgili tercüme, tefsir, fıkıh vb. alanlarda birçok eser telif edilmiştir. Müslümanların dinî bilgilerini artırmak, dinî kuralları doğru bir şekilde halka anlatmak, İslam dinini ve kültürünü geniş bir kitleye iletmek amacıyla yazılan bu eserler farklı açılardan incelenebilir. İslamiyet'in farklı mezheplerine ait olan bu eserler günümüzde de dinle ilgili araştırmalarda temel kaynakları teşkil etmektedir.

Diğer uluslar gibi Türkler de İslamiyet'i kabul ettikten sonra dinî görevlerini en iyi şekilde yerine getirmek için ilk olarak Kuran'ı tercüme etmişlerdir. Bu tercümelerin ilk örneklerini satır arası tercüme şeklinde Karahanlılar döneminde görüyoruz². Daha sonraki dönemlerde de aynı yöntem uzun bir süre devam etmiştir. Zamanla tercümenin yanı sıra tefsirler de ilave edilmiştir. İslamiyet'in halk arasında yayılmasıyla birlikte Türkçe fıkıh kitaplarının yazılması da gerekli görülmüştür.

Türkçe fıkıh eserleri, çeşitli dönemlerde ve çeşitli coğrafyalarda kaleme alınmıştır. Kıpçak sahasına ait olan *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtn*, *Kitâb fi'l-Fıkh*, *Kitâb Fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî* ve *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*; Çağatay sahasında yazılmış *Mübeyyen Der Fıkh*, *Tergîbü's-Şalât*; Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış *Kudûrî Tercümesi*, *Kitâb-ı Gunya*, *Vikâye Tercümesi*, *Mukaddime-i Kutbuddîn*, *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi* gibi eserler farklı coğrafyalarda yazılmış olan en önemli fıkıh kitaplarındandır.

Araştırmaların artmasıyla birlikte, çeşitli kütüphanelerin arşivlerinde yeni el yazmaların ortaya çıkması da görülmektedir. Özellikle son zamanlarda İran kütüphanelerinde bulunan Türkçe el yazmalar dikkatleri üzerine çekmiştir. Söz konusu el yazmaların bir bölümü Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan eserlerden oluşmaktadır. Bu el yazmalardan biri de bu çalışmanın konusu olan *Mu'allimü'l-Etrak* eseridir. Söz konusu el yazması Hanefî mezhebinin önemli fıkıh kaynaklarından sayılan *Fıkh-ı Keydânî*'nin Türkçe tercümesidir.

Fıkh-ı Keydânî

Fıkh-ı Keydânî Lütfullah Nesefî Keydânî (ö. 1349) tarafından kaleme alınan önemli bir fıkıh kitabıdır. Lütfullah Keydânî XIV. yüzyılın ilk yarısında Maverâünnehir'de yaşamış ünlü bir fıkıh bilginidir. Hayatı hakkında kaynaklarda yeterince bilgi mevcut değildir. Bu bilgiden günümüze kadar sadece söz konusu fıkıh kitabı ulaşmıştır. Eserin birçok nüshasının bulunması, Farsça ve Türkçeye tercüme edilmesi ve uzun zaman özellikle Orta Asya medreselerinde temel bir kaynak eser olarak okutulması bu eserin ne kadar önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. Eser sadece Orta Asya ile sınırlı kalmayıp Anadolu sahasında bile başvurulan önemli fıkıh kitaplarından biri olmuştur. Kimi kayıtlara göre söz konusu eserin Özbekistan'da yüzden fazla yazma nüshası mevcutken Türkiye kütüphanelerinde de eserin iki yüze yakın metni ve şerhi bulunmaktadır³. Bütün bunlar eserin uzun bir zaman dilimi içinde kaynak bir fıkıh kitabı olduğunu göstermektedir. *Fıkh-ı Keydânî*'de genel olarak Hanefî mezhebinin fikhına bağlı namazla ilgili birçok konu ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Eserde görülen yalınlık ve sade anlatım şüphesiz onun yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bu eser Farklı başlıklar altında Farsça ve Türkçeye çevrilmiş, elimize ulaşan Türkçe çevirilerinden biri de *Mu'allimü'l-Etrak* olarak kayıtlara geçmiştir.

². Geniş bilgi için bk.: Gülden Sağol (1997). Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mehmet Akalın Armağanı, s. 379-396. Yaşar Şimşek (2018). Türkçe İlk Kur'an Tercüme Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *Yeni Türkiye Dergisi*, *Türk Dili Özel Sayısı 1*, s. 104-125.

³. Konuyla ilgili bk. Nimetullah Nasrullayev, Lütfullah En-Nesefî'nin Fıkh-ı Keydânî Eseri ve Onun İslam Fıkıhındaki Ehemmiyeti, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildirileri* (Isparta, 2007), 319-322. (Not: Araştırmacı nüshaların hangi dillerde yazıldığı hakkında bilgi vermemiştir).

Mu‘Allimü'l-Etrak

Fıkh-ı Keydānî'nin Türkçe tercümesi olan *Mu‘allimü'l-Etrak* Türklere namazla ilgili fikhî konuları anlatmak ve öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser, İran Milli Kütüphanesi'nde 34234 numarayla kayıtlıdır. Bu yazma toplam olarak 74 sayfadan oluşmakta, başından ve sonundan üçer sayfa boş bırakılmış, 25. ve 26. sayfaların baş satırları silinmiştir. Her sayfada ortalama 17 satır bulunmaktadır. Başlıklar ve yazarın vurgulamak istediği sözcükler kırmızı kalemle yazılmıştır. Eserin yazarı ve yazıldığı tarih hakkında bir bilgi mevcut değildir. Yazar eserin giriş bölümünde şöyle bir açıklama yapmıştır:

“mundak kördük fıkh-ı keydānî kitābı muhtaşar ve bigāyet menfa‘atlık ve halk içinde meşhur şāyi‘ ve mu‘teber heme-yi halk andın fayda tapğaylar Türkî tili birle naş kılduk oğukan halk fayda körgey dip mu‘allimü'l-ettrak at koyduk her kim okusa namāz mesāilleriğa ‘alim bolğay ve fayda köp körgeyler.”

"şöyle gördük ki *Fıkh-ı Keydānî* kitabı özet, gayet yararlı ve halk içinde ünlü, yaygın ve itibarı olan bir kitaptır. Bütün halk ondan faydalansın diye Türk diliyle açıklamaya çalıştık. Bunu okuyan halk fayda görecektir diye kitaba *Mu‘allimü'l-Etrak* adını verdik. Herkes okusa namaz konularında bilgi sahibi olacak ve çok fayda görecektir."

Görüldüğü gibi *Fıkh-ı Keydānî* o dönemlerde meşhur ve saygın bir fıkıh eseri olarak tanınmaktaymış. Mütercim halkın faydalanması için eseri Türkçeye çevirmiş adını da *Mu‘allimü'l-Etrak* "Türklerin öğretmeni" koymuştur. Tahmin edildiği gibi mütercim bu çeviriyi benzer çevirilerden ayırmak için söz konusu adı kullanmıştır. Mütercim eserin giriş kısmında *Türkî tili* "Türk dili" ve *Etrak* "Türkler" sözcüklerini kullanmakla hedef kitlesini de belirlemiştir. Mütercim, eseri sekiz baba ayırmıştır; ancak bu baplara başlamadan önce İslam'da amellerin kaç çeşit olduğunu (farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh vb.) hakkında genel bilgiler vermiş, bu amellerin ahkâmı hakkında açıklamalar yapmıştır. Ayrıca namazı bozan şeyler hakkında da etraflıca bilgiler sunmuştur.

Eserin sekiz babı şunlardır: 1. *Elbābü'l Evvel fi Beyānū'l Farāiz* "birinci bap farzlar babı". 2. *Elbabü'l Şānî fi Beyānū'l Vācibāt* "ikinci bap vacipler babı". 3. *Elbābü'l Şāliş fi's-Sünen* "üçüncü bap sünnetler babı". 4. *Elbābü'l Rābi' fi'l Müstehabbāt* "dördüncü bap müstehaplar babı". 5. *Elbābü'l Hāmis fi'l Muħarremāt* "beşinci bap haramlar babı". 6. *Elbābü'l Sādis fi'l Mekrūhāt* "altıncı bap mekruhlar babı". 7. *Elbābü'l Sābi' fi'l Mübāhāt* "yedinci bap mübahlar babı". 8. *Elbābü'l Şāmin fi'l Müfsedāt* "sekizinci bap fesatlar babı".

Eserin diline baktığımızda mütercimin *Fıkh-ı Keydānî*'nin Farsça nüshası veya nüshalarını esas alarak çeviri yaptığı tahmin edilmektedir. Kimi yerlerde Farsça ibareler aynen aktarılmıştır. Örneğin namazın niyet bölümleri Farsça cümleler şeklinde kaydedilmiştir. Namaz adları Farsça olarak belirtilmiştir: *namāz-ı bāmdād* "sabah namazı", *namāz-ı peşin* "öğle namazı", *namāz-ı dıger* "ikinci namazı", *namāz-ı şām* "akşam namazı", *namāz-ı huften* "yatsı namazı". Ayrıca *bedürüstiki* "gerçekten", *be'd ez ān* "ondan sonra", *her çend* "-sa da, -sa bile", *tenhāgüzār* "tek başına", *pişāne* "alın", *bülend okumak*, *pest okumak* "yüksek sesle okumak, alçak sesle okumak" gibi ibarelerin kullanımı söz konusu görüşü desteklemektedir. Kimi yerlerde konuya ilişkin sayfanın kenarında Farsça şiirler yazılmıştır. Ancak metnin bütününe baktığımızda akıcı bir Türçenin kullanıldığını görebiliriz. Bu tarz eserleri dikkate aldığımızda Türkçede kullanılan Farsça kökenli sözcüklerin önemli bir kısmının dinî metinlerin çevirisi yoluyla yaygınlaştığını görmekteyiz.

Bu tarz eserlerin önemi dinî araştırmalar açısından herkese açıktır; ancak aynı eserlerin dil özellikleri de genel Türk dili bakımından oldukça önemlidir. Bu tür eserler dönemin dil hususiyetlerini yansıtmak açısından ışık tutabilecek niteliktedirler. Doğal olarak bu gibi eserlerin kategorisinde yer alan tek bir nüshada Türçenin bütün dil özelliklerini bulmak imkânsızdır. Eserin içeriği ve türü de düşünüldüğünde bu işin mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır; ancak kısa da olsa elimizdeki nüshanın dil özelliklerine değinmek faydalı

olacaktır. Çalışmamızın bu bölümünde *Mu'allimü'l-Etrak*'ın dilini özet bir şekilde incelemeye çalışacağız.

Eserin Dil Özellikleri

İmla Özellikleri

Eserin geneline baktığımızda tutarlı bir imlanın uygulandığını görebiliriz; ancak kimi durumlarda bu durumun bozulduğu görülmektedir. Bazı sayfalarda aynı sözcüğün iki tür yazılışı dikkat çekicidir. Bu durum daha çok aitlik ekinin tutarsızlığı, ek-fiilin *turur* ve *durur* şeklinde kullanılması, yönelme hâli ekinin kalınlık-incelik uyumuna tabi olmaması, görülen geçmiş zaman ekinin ötümlü-ötümsüz uyumunun dışında kalması, *dé-/té-*, *oltur-* / *otur-*, *andağ/andağ*, *suw/su* gibi sözcüklerin iki biçimde yazılması ve benzeri durumlardan kaynaklanmaktadır.

Örnekler: *tüşdi* (توشدی) "indi" / *tüşti* (توشتی) "indi", *dürüst turur* (درست تورور) "doğrudur" / *mübārek durur* (مبارک دورور) "mübarektir", *téyürler* (تیورلار) "derler" / *dérler* (دیرلار) "derler", *olturğan* (اولتورغان) "oturan" / *oturğan* (اوتورغان) "oturan", *soñkı* (سونکگی) "sondaki" / *soñğı* (سونکگی) "sondaki", *kötermaq* (کوتارمق) "kaldırmak" / *kötermek* (کوتارمک) "kaldırmak", *bülend turur* (بلند تورور) "yücedir" / *bülend durur* (بلند دورور) "yücedir", *muğtediğe* (مقتدیگا) "uyana" / *muğtediğa* (مقتدیغه) "uyana", *suw* (سف) "su" / *su* (سو) "su", *su*, *andağ* (انداغ) "öyle" / *andağ* (انداغ) "öyle".

Kimi durumlarda alışılmamış bir imlanın kullanıldığını görüyoruz. Örneğin *hātun* (خاتون) "kadın" biçiminin yanı sıra *hātun* (خواتون) şekli de var veya *törtlençi* (تورلنچی) "dördüncü" ve *törtünçi* (تورتونچی) "dördüncü" sözcüklerinde görüldüğü gibi *tört* "dört" sayısı iki farklı biçimde yazılmıştır.

Ses Bilgisi

Ünsüz Değişimleri

Eserde tespit ettiğimiz en belirgin ünsüz değişimleri şunlardır:

b > m: Sözcük başında ortaya çıkan bir ses değişimidir: *mingil* "bin", *miñ* "bin", *mundağ* "böyle".

b > w: /w/ sesi eserde (ف) harfiyle gösterilmektedir, bu ses eskicil b'den gelişmiştir. *sub* > *suw* (سف) "su".

b > y: Seyrek görülen bir ses değişimidir: *öyge* "eve".

ğ > k: Çağatay metinlerinde görülen bir ses değişimidir: *andağ* > *andağ* "öyle".

p > f: Çağatay metinlerde görülen tipik bir ünsüz değişimidir. *tofrağdın* "topraktan", *tofuğığca* "topuğuna kadar".

t > d: Doğu Türkçesinde sözcük başı t'ler genellikle korunmaktadır. Aynı durumu *Mu'allimü'l-Etrak*'ta da görmekteyiz. Sadece *té-* "demek" fiili genellikle *dé-* biçimde görülmektedir: *dép* "deyip, diye", *dérler* "derler", *dése* "dese"; sözcüğün t'li biçimi de kullanılmaktadır: *téyürler* "derler".

Kalınlık-incelik uyumu: Türkçe kökenli sözcüklerde kalınlık-incelik uyumu görülmektedir: *olturmaq* "oturmak", *kılmağan* "kılmayan", *körsün* "görsün", *çıkmasa* "çıkmasa", *kıldılar* "kıldılar, yaptılar". Ancak kimi durumlarda ince ünlü taşıyan sözcüklere kalın sıradan ekler geldiğinde söz konusu uyum bozulmaktadır: *ehl-i beytiğa* "ehlibeytine", *evvelgi* "birinci", *kötermaq* "kaldırmak", *tepretmaq* "kımıldatmak".

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: Çağatay metinlerinin genelinde olduğu gibi *Mu'allimü'l-Etrak*'ta da düzlük-yuvarlaklık uyumundan bahsedemeyiz. Eklerin sadece düz veya sadece yuvarlak biçimlerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumunu birçok durumda bozmuştur:

keltürüp "getirip", *kırlarlar* "kılarlar", *kolnu* "kolu", *yapuşmasun* "yapışmasın", *toğuzıncısı* "dokuzuncusu", *törtinçi* "dördüncü".

Ünsüz uyumu: Eserin geneline baktığımızda tutarlı bir ünsüz uyumu görülmemektedir. Kimi durumlarda bir ekin uyuma girdiği gözlemlenirken aynı ekin diğer bir örnekte uyum dışında kaldığını görülmektedir. Örneğin görülen geçmiş zaman eki *yarattı* "yarattı", *tüştü* "indi" ve *kayıttı* "döndü" gibi örneklerde uyuma girerken *çıktı* "çıktı", *éştı* "işitti" ve *tüşdi* "indi" gibi örneklerde uyum dışında kalmıştır. Bulunma ve çıkma hâli ekleri hep ötümlüdür: *tofrağdın* "topraktan", *niyyetde* "niyette", *rek'atde* "rekatta". Bildirme eki de sürekli *-dUr* biçimindedir: *dürüstdür* "doğrudur", *kelüpdür* "gelmiştir".

Bıçım Bilgisi

İyelik Ekleri: Teklik 1. kişi: *-(I)m/-(U)m*: (*atam* "babam", *ümmetim* "ümmetim", *perverdigārım* "Tanrım"), Teklik 2. kişi: *-(I)η/-(U)η*: (*atıη* "adın", *hudāyih* "Tanrın", *tonuη* "elbisen"), Teklik 3. kişi: *-I/-sI*: (*sāyesi* "gölgesi", *yüzi* "yüzü", *kolı* "kolu"), Çokluk 1. kişi: *-(I)mIz/-(U)mUz*: (*perverdigārımız* "Tanrımız"), Çokluk 2. kişi: *-(I)ηIz/-(U)ηUz*: (*'amellerihiz* "amelleriniz", *yüzlerihiz* "yüzünüz"), Çokluk 3. kişi: *-lArI* (*başları* "başları", *bendeleri* "kulları").

Hâl Ekleri

Bulunma Hâli Eki: Bu ek sözcüğün son sesinin ötümlü veya ötümsüz olmasına bakmaksızın hep *-dA* şeklinde gelmektedir: *sünnetde* "sünnette", *luğatda* "sözlükte", *namāzda* "namazda", *niyyetde* "niyette".

Bulunma ekinden önce zamir n'sinin kullanımı konusunda bir tutarlılık görülmemektedir: *namāzıda* "namazında" gibi bir örnekte kullanılmazken *taşkarısında* "dışında", *solında* "solunda" ve *astında* "altında" gibi örneklerde kullanılmıştır.

Yönelme Hâli Eki: Eserde yönelme hâli eki *-GA/-KA* biçimindedir: *ayağğa* "ayağa", *arkağğa* "arkaya", *imāmğğa* "imama", *yerge* "yere", *işlerge* "işlere", *rek'atke* "rekâta", *işke* "işe".

Bu ekten önce de zamir n'sinin kullanımı konusunda bir tutarlılık yoktur: *üstüğe* "üstüne", *solğğa* "soluna" fakat *kulak yumşagınğğa* "kulak memesine".

Belirtme Hâli Eki: Eserde yaygın olarak belirtme hâli eki *-nI* biçimindedir: *bedenni* "bedeni", *namāznı* "namazı", *sucudnı* "secdeyi", *başnı* "başı", *sunı* "suyu", *tiriglerini* "yaşayanları", *özgeni* "başkasını", *namāz-ı bāmdādı* "sabah namazını", *fātihām* "Fatih'a'yı".

Teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra söz konusu ek *-n* biçimindedir: *namāzın bozsun* "namazını bozsun", *başın kötermese* "başını kaldırmasa", *qolların bağlağaylar* "kollarını bağlayacaklar", *barmaqların arasın* "parmakların arasını".

Belirtme hâli eki seyrek olarak *-I* biçiminde de görülmektedir: *sağ elini* "sağ elini", *kol birle tizini* "kol ile dizini", *sağ ayağnı ucını* "sağ ayağın ucunu", *yüzini kıblağğa kılmak* "yüzünü kibleye çevirmek".

Çıkma Hâli Eki: Çıkma hâli eki *-dIn* biçimindedir: *tekbirdin soη* "tekbirden sonra", *tofrağdın* "topraktan", *arkadın* "arkadan", *sendin özge* "senden başka", *uykudın* "uykudan", *kişidin* "kişiden", *taşkarıdın* "dışarıdan".

İlgi Hâli Eki: Eserde ilgi hâli eki hep *-nIη* biçimindedir. *öynih üstünde* "evin üstünde", *sünnetniη ikinçisi* "sünnetin ikincisi", *namāznıη içinde* "namazın içinde", *vācibniη onunçısı* "vacibin onuncusu", *yığaçnıη başında* "ağacın başında", *sekiz bābnıη ikinçisi* "sekiz babın ikincisi", *farznıη hükmleri* "farzın ahkâmı".

Teklik ve çokluk birinci kişi zamirlerinin ilgi durumu *meniη* ve *biziη* şeklindedir: *meniη ümmetim* "benim ümmetim" ve *biziη mezhebde* "bizim mezhebimizde".

Aitlik Eki: İnce ve kalın sıradaki ünsüzlere *-ğı, -kı* ve *-ki* şeklinde eklenmektedir: *soñkı* "sondaki", *soñğı* "sondaki", *evvelkı* "birinci", *evvelğı* "birinci", *vaktındağı* "vaktindeki", *ilgeriki* "ilerideki", *burunkı* "önceki", *yanındağı* "yanındaki", *arasındağı* "arasındaki", *kündüzki* "gündüzdeki".

Ek-Fiiller: Eserde ek-fiil için *tur-* (*turur, durur* ve *-dur*) ve *ir-* fiilleri kullanılmıştır: *vācibdür* "vaciptir", *oturmak turur* "oturmaktır", *bar turur* "vardır", *sır durur* "sırdır", *belādur* "beladır", *üç yığaç yol irdi* "üç ağaç (uzunluk ölçü birimi) yol idi", *namāz-ı huften irür* "yatsı namazıdır".

Ek-fiilin geniş zaman olumsuz *irmes* ve *imes* sözcükleriyle yapılmaktadır: *vācib irmes* "vacip değil", *farz imes* "farz değil".

Fiil Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman: Genel Türkçede olduğu gibi *Mu 'allimü'l-Etrak*'ta da görülen geçmiş zaman eki *-dl/-dU* ile yapılmaktadır: *kutuldu* "kurtuldu", *kördi* "gördü", *çıkdı* "çıktı", *koıduğ* "koyduk", *dédiler* "dediler", *secde kıldılar* "secde ettiler", *aydılar* "söylediler".

Ekin ötümsüz biçimine de rastlamak mümkündür: *tüşti* "indi", *kaııtı* "döndü", *aytılar* "söylediler", *yarattı* "yarattı".

Öğrenilen Geçmiş Zaman: Eserin geneline baktığımızda *-p* zarf-fiil ekiyle *turur* yardımcı fiilinin birleşmesiyle yapılmaktadır. Bunun yanı sıra *-p* ve *-pdUr* biçimleri de kullanılmıştır: *keltürüp* "getirmiş", *kelüpdür* "gelmiştir", *keltürüp turur* "getirmiştir", *nicāt tapıpdur* "kurtulmuştur", *aytıp tururlar* "söylemişler", *kılıp tururlar* "kılmışlardır", *okıpdurlar* "okumuşlardır".

Geniş Zaman: Eserde geniş zaman için *-r/-Ar/-Ur* ekleri kullanılmıştır: *yād kııur men* "hatırlarım", *berürmen* "veririm", *tilermen* "dilerim", *aytur* "söyler", *körer* "görür", *tapar* "bulur", *artar* "artar", *keltürür* "getirir", *yarlıkayur* "buyurur", *yürürmiz* "yürürüz", *bolurmiz* "oluruz", *dérler* "derler", *körerler* "görürler", *okurlar* "okurlar", *kılurlar* "kılarlar", *téyürler* "derler".

Geniş zamanın olumsuz şekli *-mAs* (*turur*) ekiyle yapılmaktadır: *lāzım bolmas* "lazım olmaz", *okumas turur* "okumazdır", *olurmas* "oturmaz".

Şimdiki Zaman: Eserde örneği fazla olmayan bu kip *-A turur* ile yapılmaktadır: *tuta tururlar* "tutuyorlar", *ayta turur siz* "söylüyorsunuz".

Gelecek Zaman: Eserde gelecek zaman eki *-GAy/-KAy* biçimindedir: *çıkarğay* " çıkaracak", *okığay* "okuyacak", *dégey* "diyecek", *aytkay* "söyleyecek", *tapkay* "bulacak", *éşitkey* "duyacak", *bağlağaylar* "bağlayacaklar", *tapğaylar* "bulacaklar", *körgeyler* "görecekleler".

Emir Kipi: Türkçenin bütün dönemlerinde olduğu gibi *Mu 'allimü'l-Etrak*'ta da emir kipi için farklı ekler kullanılmıştır: teklik 2. kişi: *-Gİl* (*bergil* "ver", *yibergil* "gönder", *pāk kılgil* "temizle", *tüşgil* "in"), teklik 3. kişi: *-sUn* (*aytsun* "söylesin", *okusun* "okusun"), çokluk 2. kişi: *-(I)ñ/-ñlAr/-ñlZlAr*: (*bilij* "bilin", *kılmanlar* "etmeyiniz", *kılınlar* "kılın, yapın", *ögürünler* "çeviriniz", *tutuñızlar* "tutunuz", *okunlar* "okuyun").

Şart Kipi: Şart eki genel Türkçede olduğu gibi *-sA* ekiyle yapılmaktadır: *okusa* "okusa", *karasa* "baksa", *olurmasa* "oturmasa", *barmasa* "gitmese", *sındursa* "kırrsa", *unutsak* "unutsak".

Gereklilik Kipi: Eserde gereklilik kipi *kerek* sözcüğü ile yapılmaktadır. Bu kip genelde *-mAk kerek* biçiminde görülür; ancak kimi örneklerde *kerek* +... + *fiil* + *sUn* biçimini de görebiliriz: *kılmağ kerek* "kılmalıdır, yapmalıdır", *secde kıılmağ gerek* "secde etmelidir", *sormak kerek* "sormalıdır", *tekbirlerni aytmak gerek* "tekbirleri söylemelidir", *tābi 'bolmak kerek* "tabi olmak gerek", *kerek bir yanığa selām bersün* "bir tarafa selam vermelidir".

Yeterlik Fiili: Çağatay Türkçesinde yeterlilik fiili genel olarak *al-* fiiliyle yapılmaktadır; *Mu'allimü'l-Etrak'ta al-* fiilinin yanı sıra *bil-* fiilinin de kullanıldığını görmekteyiz: *téye almas* "diyemez", *saklay almasa* "saklayamazsa", *bîdâr bolabilse* "uyanabilse" *yetüŧebilmeŧ turur* "yetiŧemiyordur", *kılabilmese* "kılamazsa".

Sıra Sayı Sıfatları: Çağatay metinlerinde görüldüğü gibi bu eserde de sıra sayı sıfatları iki biçimde karşımıza çıkar. Biri *-(I)nçI/-UnçI* diğeri ise *-IAnçI* ekiyle yapılmaktadır: *ikinçi* "ikinci", *üçünçi* "üçüncü", *törtünçi* "dördüncü", *beŧinçi* "beŧinci", *altınçi* "altıncı", *yetinçi* "yedinci", *toŧuzunçi* "dokuzuncu", *törtlençi* "dördüncü", *üçülençi* (< *üçlençi*) "üçüncü".

Sıfat-Fiiller

-GAN/-KAN: Yaygın bir sıfat-fiil ekidir, "-an" ve "-dığı" anlamlarını vermektedir: *dégeni* "dediği", *oŧuđan halk* "okuyan halk", *dergâhdın kovılđan* "dergâhtan kovulan", *kılmağan* "kılmayan", *tüŧken* "inen", *oŧıđan namâz* "okuduğu namaz", *uyđan kiŧi* "uyan kiŧi".

-GUÇI: Kalıcı isimler yapmanın yanı sıra sıfat-fiil işlevinde (-An) de kullanılan bir ektir: *duâlarını icâbet kılđuçı* "duaları icabet eden", *bereket bergüçi* "bereket veren", *taĥâret sindurđuçı* "taharet bozan", *namâz oŧuđuçıđa* "namaz okuyana", *yol azdurđuçı* "yol azdırıcı".

-mİŧ: Seyrek kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: *baŧında turmuş bolđay* "baŧında durmuş olacak".

Zarf-Fiiller

-DI irse: Fiile "-dığında" ve "-ınca" gibi anlamları katmaktadır: *çıkdı irse* "çıkınca", *uzatdı irse* "uzattığında", *tüŧti erse* "indiğinde", *ıayıtı irse* "döndüğünde", *yuttı irse* "yuttuğunda".

-GAÇ: Eklendiği fiile "-ınca" anlamını vermektedir: *tüŧdin ıayıtđaç* "kuŧluk vaktinden dönünce", *gürdin kopđaç* "mezardan kalkınca".

-GAI: Bu ek sebep bildirerek "-mak için" anlamında kullanılır: *nürnü alđalı yıđaçđa ııkdı* "ıŧıđı almak için ağaca ııktı".

-GİNÇA/-KUŨÇA: Fiillere "-ınca" ve "-ıncaya kadar" anlamları katmaktadır: *ayığunça* "söyleyince", *oŧumađunça* "okumayınca", *âfiâb ııkđunça* "güneŧ ııkıncaya kadar", *âfiâb batđunça* "güneŧ batınca", *tağ atđunça* "ŧafak sökünce".

-GAndA/-KAndA: Eklendiđi fiile "-ken" anlamı katar: *olturđanda* "otururken", *kelgende* "gelirken", *tutđanda* "tutarken", *kötergende* "kaldırırken", *kirgende* "girerken", *dégende* "derken", *bolđanda* "olurken".

-GAndIn/-KAndIn soğ: "-dıktan sonra" anlamını vermektedir: *batđandın soğ* "battıktan sonra", *bergendin soğ* "verdikten sonra", *yibergendin soğ* "gönderdikten sonra", *oŧuđandın soğ* "okuduktan sonra", *bolđandın soğ* "olduktan sonra".

-mAY: Eklendiği fiillere "-madan" anlamı katmaktadır: *tiğlemey* "dinlemeden", *bozmay tamâm kılsun* "bozmadan bitirsin", *selâm bermey* "selam vermeden", *fâriğ bolmay* "fariğ olmadan", *kıbledin öğürmey* "kıbleden çevirmeden".

-mAYIn: Fiillere "-madan" anlamı katar: *esnemek gâlib kelmeyin ağzın açmak turur* "esnemek galip gelmeden ağzını açmaktır".

-mAzdIn burun: Fiillere "-madan önce" anlamı katmaktadır: *ölmezdin burun* "ölmeden önce".

-p: Türkçenin bütün dönemlerinde görülen bu ek *Mu'allimü'l-Etrak'ta* ünlü ile biten fiillere yardımcı ünlü almadan gelir: *ıayıtıp* "dönüp", *oŧup* "okuyup", *yiberip* "gönderip", *ıorđup* "korkup", *taıap* "dayayıp".

-**UrdA**: Fiile "-diğında" ve "-ınca" anlamları katar: *selām berürde* "selam verdiğiinde", *kıyāmğa barurda* "kıyama gittiğinde", *secdege barurda* "secdeye gittiğinde".

Sonuç

Tanıtmaya ve incelemeye çalıştığımız *Mu'allimü'l-Etrak* İslam dini ve özellikle fıkıhla ilgili konularda başvurulacak bir kaynak niteliğindedir. Bu eser başta namaz olmak üzere İslam'ın diğer konularıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Eserde bulunan bilgiler, dinî çalışmaların yanı sıra Türkoloji çalışmaları için de önemlidir. Bilindiği gibi Çağatay edebiyatı eser sayısı ve çeşitlilik bakımından genel Türk dili kapsamında seçkin bir mevkie sahiptir. *Mu'allimü'l-Etrak* gibi eserlerin tanıtılması söz konusu edebiyatın zenginliğini bir daha gözler önüne sermektedir. Bu esere dilsel açıdan bakıldığında eserin okunaklı olması ve sade bir Türkçe ile yazılması dikkat çekicidir. Çağatay metinlerinde gördüğümüz dil özelliklerini büyük bir ölçüde yansıtmaktadır. Kimi durumlarda Batı Türkçesine bir temayül görölse de eser Çağatayca yapısını muhafaza etmiştir. Bazı durumlarda görülen imla farklılıkları metin bütünlüğü zedelemeyecek ölçüdedir. *Mu'allimü'l-Etrak*'ın tam metninin çeviri yazısı hazırlanıp dil özellikleri detaylı bir şekilde incelendiğinde hem fıkıh hem de Türkoloji bilimine faydalı olabileceği kanaatindeyiz.

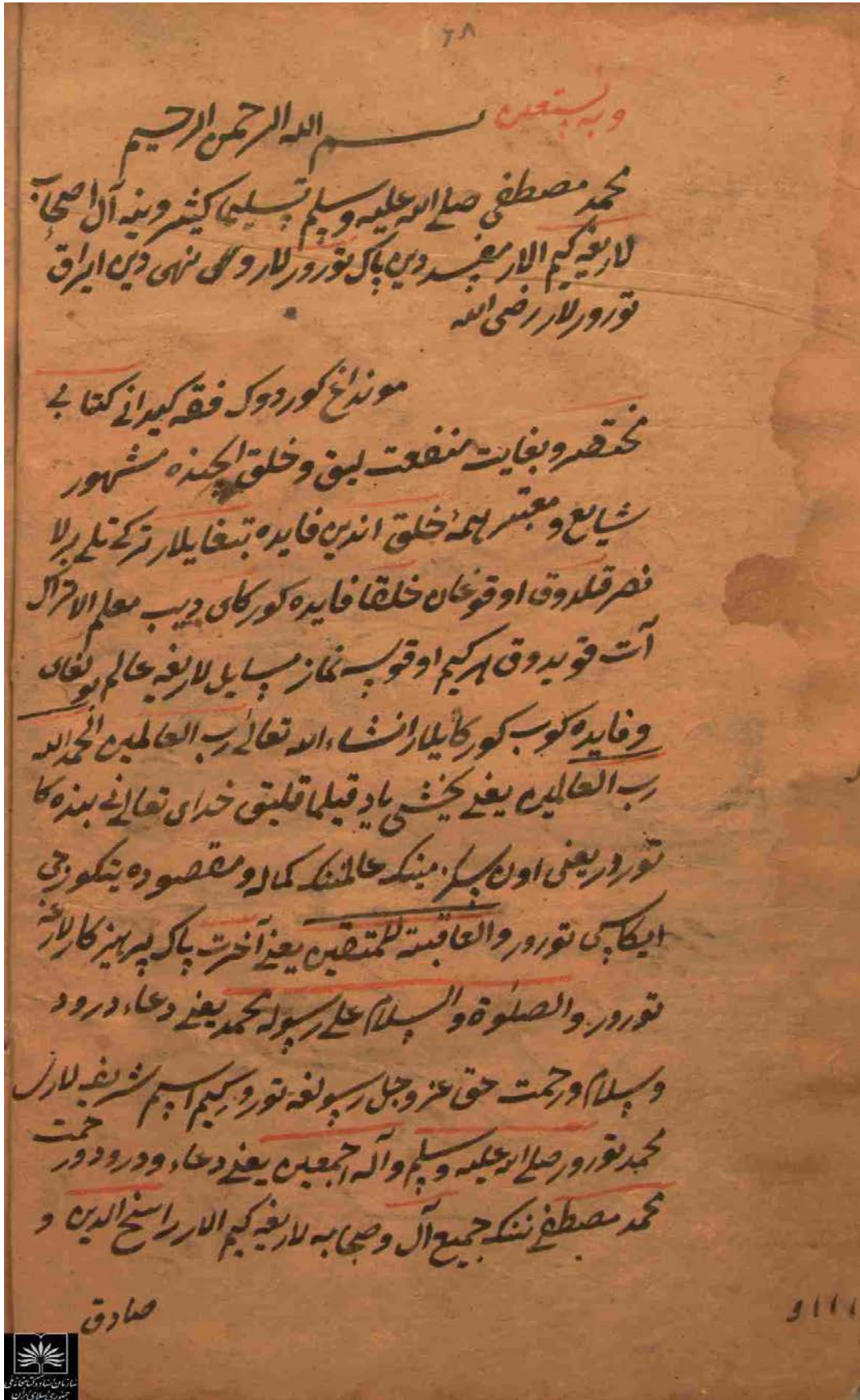
Örnek Metin

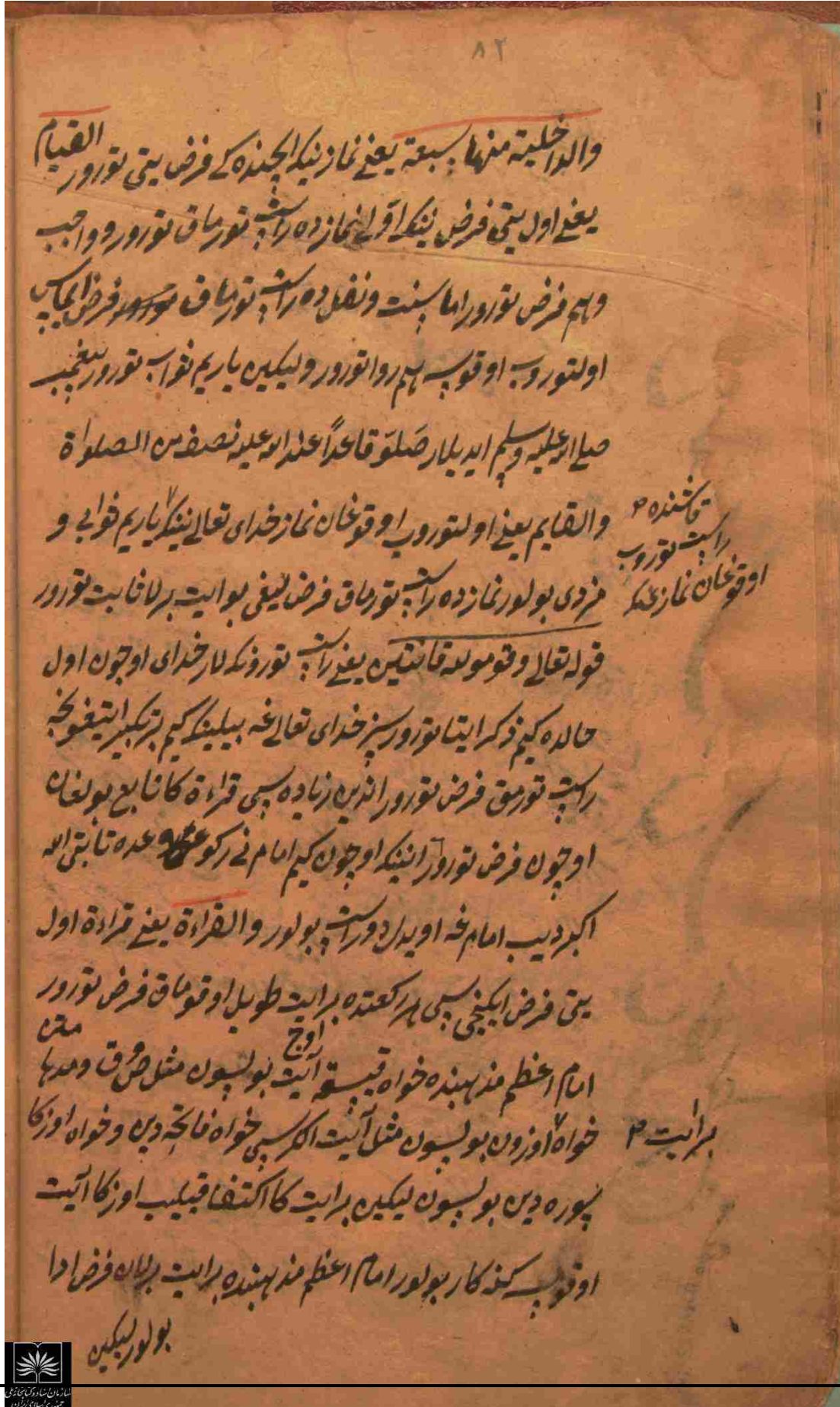
(s. 32) lafz-ı selām birlen namāzdın fāriğ bolmağ bu altı 'am vācib ol sekiz hāş vācibler cem'ı on dört bolur eger bulardın biri terk bolsa imāmğa yā tenhāgüzārga ikisige hem secde-i sehv vācib bolur illā *إلا الطمانية فانها واجبه للغير* meger *ṭumāniye* [ṭuma'nīne] terk bolsa secde-i sehv lāzım bolmas zīrā ki *ṭumāniye* öz nefske vācib irmes belki ğayr üçün vācibdür kim rukū' ve sucūd bolğay *ṭumāniyenin* ma'nīsi rukū'da ve sucūdda ārām qarār tapmağ turur be'd ez ān biliğ secde-i sehv ve secde-i telāvet muğtediğā vācib irmes anıñ üçün kim muğtedi imāmğa tābi' turur ammā imām secde-i sehv yā secde-i telāvet kılıp muğtedi hem kılur eger imām kılmasa muğtedi hem kılmas secde-i sehv namāznıñ āhirinde ettehiyyāt oğugandıñ soğ kılmağ kerek bir yanığa selām bersün imām bolsa eger tenhāgüzār bolsa iki yanığa selām bersün andın soğ allāhu ekber dep secde kılmağ gerek iki mertebe yana ettehiyyātıñ āhiriğā[ça] şalavātıñ āhiriğāça (دعاء والله اعلم واليه اغفرلى) *duā*-ı allāhümme ağfiri-li-ni āhiriğāça oğup selām bersün namāznı tamām bolur *علم* [الباب الثالث فى السنن] *ya'nî* o[ı] sekiz bābnıñ üçünçisi sünnetlernin beyānında turur hūlāsada keltürüp turur eger sünneti 'özri birle terk kılsa ma'zür turur eger bî'özr terk kılsa...

(s. 66) bu āyetni okusa mühim işke barıp derdge uçrasa hūdāy-i ta'ālā ol mühimmin kifāyet kılğay murādiğā yetgey haber andağ kélip turur kim 'İsā 'aleyhi's-selāmğa cuhūdlar üç türlüğ söz aydılar kim sen hūdāynıñ oğlı sen yā inisi sen bizge haber bergil hūdāy kıysı nemersege oğşar dep bisyār cefā kıldılar 'İsā 'aleyhi's-selām ol üç belādın kütuldu irse anıñ şükrānesi üçün üç rek'at namāz kıldı hūdāy-i ta'ālā andın kabul kılıp bizge farīza kıldı hālā bu üç rek'at namāz-i şām turur anıñ tesbīhi bu āyet irdi *وقل الحمد لله الذى لم يتخذ ولدا ولم يكن له* haber andağ kélip turur Mūsā 'aleyhi's-selām Medīnedin Mısrğa barur boldı yolda hava bulut qar yağmur yağdı bisyār soviğ boldı koylarığa böri çaptı Şafūrā za'ifesi irdi derd-i haml peydā boldı bu hālde ot üçün Mūsā 'aleyhi's-selām çaçmağ çaçdı irse ot çıkmadı her çend kaş kıldı bolmadı kaħ birlen taş çaçmağnı yerge urdı hağ fermānı birle taş çaçmağ tilge keldi aydı biz hūdāy-i ta'ālā fermānı birlen yürürmiz bizge fermān yok ot bersek Mūsā 'aleyhi's-selām bu sözni eşitip öydin çıkdı irse yırağ yerde bir yarağ kördi hayal kıldı kim ol ot irür...

Nüshadan Örnek Sayfalar

لفظ سلام برلان نماز دین فارغ بولوق بوالتی عاواجب اول کینه
 بول خاص واجب لار جمع اوین تورت بولور اگر بولور دین برتر کونور
 اما منویا تنها کند از غیبه یکی سبی کا هم سجده سهو واجب بولور الا
 الا الطمانینه فانها واجبته للغير مک طمانینه ترک بولور سجده سهو
 لازم بولور زیرا که طمانینه اوز فقیها واجب ایر مکن بلکه غیر
 او چون واجب در کیم رکوع و سجود بولغای طمانینه نیکه معنی سب
 رکوع ده و سجود ده آرا قرار تا پسا ق تورو بعد از ان بیلینک
 سجده سهو و سجده تلاوة مقتدی و واجب ایر مکن اینک او چون
 کیم مقتدر اما منویا تابع تورو اما اما سجده سهو یا سجده تلاوة
 قبل مقتدی هم قبلور اگر امام قیام مقتدی هم قبل مکن سجده سهو
 نماز نیکه آفرینده التیحات او تو خاندن چونک قبلماق کر اگر بر اینی
 سلام بولور اما بولور اگر تنها کند از بولور یکی یا اینی سلام بولور انده
 چونک اولد اکر دین سجده قبلماق کر اگر یکی مرتبه بین التیحات نه آفرینده
 صلوة نه آفرینده **و عاواجب** اخفونی نه آفرینده او قوب سلام بولور
 نمازی تمام بولور و اولو اعلم **السبب الثالث فی البندن** یعنی او
 بکن باب نیکه او چون سبب نیت لار نیکه بیاننده تورو **خلاصه**
 کلمتور ب تورو اگر سبب عذری بر لار لار کی قبل معذرت تورو اگر
 ب عذرت

بوائیت ز او تو بچه نام ایش کا بار سب درد کا اور جراب خدای تعالیٰ
 اول نامین کفایت قیلغای مزادینہ بتکای **خبر از آن کتب**
 نور و سیم عیب علیہ السلام غم جہود لارا اوج نور لوک یوز
 اید یلار کیم سن خدای نیک او غلام سن یا اینی سبی پانکا
 خبر بر کیم خدای قیب سب کا او خشار دیب بسیار حفا
 قیل یلار عیب علیہ السلام اول اوج بلادین قوت اولد لار
 اینک شکرانه سبی او جون اوج رکعت نماز قیلد خدای تعالیٰ
 انزین قبول قیلد بز کافر سینه قیلد حالاً بو اوج رکعت
 نماز شاک نور و اینک سبجی بوائیت ایردی **قول تعالیٰ**
 وقل الحمد للذی لم یخذولنا ولم یکن لانا شریک فی الملکة ولم
 یکن له ولی من الذل وکبره تکبیر **خبر از آن کتب** نور و سیم علیہ
 السلام سربیندین مصرفه بارور بولدر بولدر هو ابو لولوت
 قارغیور باغدر بسیار سوغی بولدر قوی یلار غم بور حاجبتی
 صفورا ضعیف سبی ایردی در جمل سبدا بولدر بو حالده
 اوت او جون موسی علیہ السلام جفتاق جفتی ایر س اوت
 جفتاد لار حنبد قیلد بولدا دل قهر در لاش حلا جفتاق
 در کا اور دل حق فرمان بر لاش جفتاق تیلکا کیلدر ایدر
 خدا تعالیٰ

Kaynaklar

- AKAR, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2007). Bilinmeyen Bir Fıkıh Kitabı Çevirisi: Hıyeretü'l-fukaha. *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu Yayınları*, 1: 119-124.
- ATA, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEHKHODA, A. E. (1993). *Loghatnâme (Sözlük)*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatay El Kitabı* (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERBAY, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zâdid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERBAY, F. (2006). Tergîbü's-Şalât'ın Çağatay Türkçesi İle Yazılmış Nüshası Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20: 189-199.
- MOİN, M. (2005). *Farhang-é Fârsî (Farsça Sözlük)*. Tahran: Râh-é Roşd Yayınları.
- NASRULLAYEV, N. (2007), Lutfullah En-Nesefî'nin Fıkıh-ı Keydânî Eseri ve Onun İslam Fıkıhındaki Ehemmiyeti. *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu*, Isparta, s. 319-322.
- RAHİMİ, F. (2014). Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Turkish Studies*, IX/3: 1157-1218.
- SAGOL, G. (1997), Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi, Mehmet Akalın Armağanı*, s. 379-396.
- SAHETMAMMEDOV, A.; CİCİ, R. (2017). el-Vikâye, Fıkhu'l-Keydânî ve el-Mukaddime Adlı Eserlerin Karşılaştırılması: Namaz Örneği. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30: 527-550.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.